

ZATYKÓ CSILLA

15. századi falukép Somogy megyéből

Az utóbbi évtizedekben a történettudományban, néprajzban és régészetben számos tanulmány árnyalta a középkori faluról a 60-as évek falumonográfiáiban megrajzolt képet. A sokszor egymás *mellett* dolgozó tudományok módszereit egymástól függetlenül alkalmazó kutatók közötti kapcsolat megteremtése, egymás eredményeinek és módszereinek intenzívebb felhasználása újabb kérdésekkel és válaszokkal gazdagíthatja a középkori falukutatást. Ezen igények vezettek el ahhoz az elgondoláshoz, hogy a történeti források elemzésével és régészeti terepbejárással együttesen a középkori település-szerkezet vizsgálatában eredményes kutatások végezhetőek.

Az elsősorban középkori írott forrásokon alapuló településszerkezeti rekonstrukció az egyszerűbb alaprajzi formákat mutató falvak kutatásával indult meg. Major Jenő hívta fel a figyelmet arra, hogy a falukutatásban új lehetőségeket nyújthat a topográfiai leírásoknak felhasználása; a határjárásokban és birtokmegosztó oklevelekben szereplő térképi elemek térbeli kapcsolatainak tisztázása után megoldható a korai alaprajz egyes részleteinek rekonstrukciója.¹ Megállapította, hogy az adott források részletességétől függően időnként meglehetősen pontos és komplex térkép rajzolható. Rámutatott arra is, hogy, ezeket összehasonlítva a település mai alaprajzával, mód nyílhat egyes helyek azonosítására a térképen, és így egyes alaprajzi elemek: telkek, utcák méreteinek kiszámítására és ábrázolására. Szabó István és Maksay Ferenc által írt falutörténeti monográfiákban – melyek ma is a hazai település- és műveléstörténet alpmunkái – szintén találkozhatunk okleveles és korai térképeken alapuló falurekonstrukciókkal. Szabó István a középkori írott fonások topográfiai elemei alapján rajzolta meg néhány falu belterületének alaprajzát, hozzávetőleges utcahálózatát.² Maksay kontinuitást feltételezve, 17–19. századi térképekből kiindulva következtetett az egyes falvak középkori határának beosztására.³ A történeti irodalomban az okleveles adatok alapján a településszerkezetre és művelési rendszerekre nézve egyrészt általános megállapítások születtek, másrészt az oklevelek konkrét településekre vonatkozó leírásait a falvak belterületének rekonstrukciójára, a korai térképes anyagot pedig csak a határhasználatnál használták fel a kutatók.

A néprajz az újkori településszerkezeti és határhasználati rendszerek eredetét és kialakulását vizsgálva azok korai időkre visszavezethető elemeiből következtet a középkori állapotokra. Az 50-es években főként Belényesy Márta tanulmányai képviseltek új szemléletet a határhasználat, település és határ kapcsolata terén.⁴ Bár eredményei részben már tükröződnek a történeti és régészeti irodalomban is, módszere a néprajzosok között csak kevés követőre ta-

- 1 Major Jenő: Szempontok a faluépítési hagyományok kutatásának módszeréhez. Településtudományi Közlemények 1961. 3–16.
- 2 Szabó István: *A középkori magyar falu*. Bp. 1969.
- 3 Maksay Ferenc: *A magyar falu középkori településrendje*. Bp. 1971.
- 4 Belényesy Márta: *A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században*. Ethnographia 1954. 387–415., 1955. 57–98.; *Új: A parlagrendszer XV. századi kiterjesztése Magyarországon*. Ethnographia 1964. 321–346.

lált. A kivételt elsősorban Körmendy Adriennek a szepességi soltész telepítette falvakról írt tanulmánya⁵ és Földes László telekről szóló munkái jelentik.⁶ Belényesy történeti és néprajzi forrásokat egyaránt felhasználva vizsgálta a középkori földművelés és határszerkezet számos jelenségét, Zala megyei kutatásai során pedig a régió falvainak jellemző településszerkezeti, határháználai formáit mutatta ki.⁷

Bár ásátások leginkább csak a falvak belterületén folytak, jelentős eredmények születtek a határ vizsgálata terén a régészetben is. Az egyes szántóföldmaradványok 1970-es években megindult helyszíni kutatása, feltérképezése Nováki Gyula⁸ és Torma István nevéhez fűződik. Az addigi ismeretekhez a szántóföldek, parcellák formájának, méreteinek, a határban való elhelyezkedésüknek és nem utolsósorban a belterülethez való viszonyuknak tisztázásával járultak hozzá.

A tanulmány célja, hogy a fent vázolt módszerek felhasználásával rekonstruálja a kiválasztott település, a Somogy megyei Csepely esetében a középkori falu szerkezetét, vizsgálja a határ használatának, birtokviszonyainak rendszerét, valamint az így rekonstruált kép alapján következtetéseket vonjon le a település szerkezeti fejlődésével kapcsolatban.

A középkori Csepely, ma Nagycsepely, 15. századi belterületének és határának rekonstrukciójához a falu rendkívül részletes, 1412. évi birtokmegosztó oklevele szolgál alappal. A forrást, mely egy 1392 és 1396 között kezdődött birtokper első lezárásának eredménye, 1987-ben közölte Borsa Iván.¹⁰ Csepely a forrásokban már 1138-tól szerepel, 1390-ig a későbbi, 15. századi birtokosok folyamatosan jelennek meg a településen.¹¹ Az 1390-es években a dömösi prépost mint ezek közül az első birtokainak pontos kijelölését kérte. Ez ellen a Kátaiak, Nézsaiak és Osztopániak egyaránt tiltakoztak és birtokjogukat adománylevelekkel bizonyították. Az 1412. évi oklevélben Garai Miklós nádor elrendeli, hogy a bemutatott oklevelek alapján a nádori ember és a somogyi konvent küldöttje vegye számba a telekhegyeket, szántókat, szőlőket, kaszálókat és erdőrészeket és az egyes telkekhez a helyi szokásos méretű haszonvételeket ossza ki. A forrás tehát egy jobbágyfalu viszonylag összefüggő te. ületét leíró dokumentum, s mint ilyen egyedülállónak tűnik középkori forrásanyagunk-

-
- 5 *Körmendy Adrienn*: A soltész (more scultetorum) telepítette falvak a Szepességben (13–14. sz.). *Agrártörténeti Szemle* 1974. 305–348.
 - 6 *Földes László*: Szilárd telekrendszerű irtásfalu a Szepességben. *Agrártörténeti Szemle* 1978. 357378.; *Uő*: Telek és költözködő falvak a honfoglalás kori és Árpád-kori magyarság gazdálkodásában. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Szerk. Tőkei Ferenc. Bp. 1983. 327–349.
 - 7 *Belényesy Márta*: Kerített település és gazdálkodás kapcsolata néhány zalai irtásos falunál egy 1460as határjárás alapján. *Ethnographia* 1958. 117–138.
 - 8 *Nováki Gyula*: Régi szántóföldek nyomai a Börzsönyben. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1975–1977. 53–79.; *Uő*: Szántóföldek maradványai a XIV–XVI. századból a Sümeg–Sarvalyi erdőben. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1984–1985. 19–32.; *Uő*: A középkori Szentmihály falu földvéra és szántóföldjei. *Zalai Múzeum* 1990. 209–219.
 - 9 Torma István: *Mittelalterliche Ackerfeld-Spuren im Wald von Tamási* (Komitat Tolna). *Acta Archaeologica* 1981. 245–256.
 - 10 *Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai levéltár (= MOL DI) 44 118. Közli Borsa Iván*: Csepelyi falukép 1412-ből. *Somogy megye múltjából* 1987. 3–39.
 - 11 Dömösi prépost, 1138: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. (= CD) Studio et opera Georgii Fejér. II. Budae* 1829. 94–109.; Fehérvári Szent Miklós társaskáptalan, 1215: *Szentpétery Imre–Borsa Iván*: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. Bp. 1961. N° 2600.; Fehérvári káptalan, 1229: *Cd* 111/2. *Budae* 1829. 172–189.; Kátai család, 1248: *Borsa I.*: i. m. 22.; Osztopáni család, 1276: *Szentpétery I.–Borsa I.*: i. m. N° 2756.; Fehérvári örkanonok, 1327: *Borsa I.*: i. m. 26–27.; Lövvöldi perjel, 1390: *Dedek Crescens Lajos*: *A karthauziak Magyarországon*. Bp. 1889. 141.

ban. Mivel a forrás megadja birtokosonként a falu valamennyi jobbágytelkét (127), a telkek egymáshoz viszonyított elhelyezkedését, méretüket, külön említi a lakott és pusztá telkeket, valamint egyes jobbágyok neveit, módunk van rá, hogy egy ma élő falu középkori telekrendszereit megismerjük. Az oklevél a belterület leírásán kívül a falu egykori határának használatához, a középkori környezet rekonstruálásához is támpontot nyújt. Tartalmazza ugyanis a telkekhez tartozó szántók, rétek, erdődarabok és szőlők elhelyezkedését. A forrásban szereplő toponímiák jó része ma is ismert, ami komoly segítséget nyújt a határ megrajzolásához.

A forrás adatain kívül a rekonstrukcióhoz felhasználtuk a területen végzett régészeti terepbejárás adatait is. Ezek segítségével tisztáztuk a mai falu határában levő, mára már elpusztult 15. századi falvak (Váráng, Fehéregyház) helyét, a terepadottságokat és egyes szántók és a középkori falu utcáinak kapcsolatát.

A belterület rekonstrukciója

Csepely (mai nevén: Nagycsepely) a külső-somogyi dombságon, az ún. meridionális völgyek közti Karádi-háton helyezkedik el, ezen belül azonban egy mélyebb területen, a Nagycsepelyi-völgy szélén húzódik. A környező falvak, Teleki, a régészeti terepbejárással azonosított Váráng és Fehéregyház szinte a völgy és a hátság szélén sorakoznak. Nagycsepely hosszanti alakjában nemcsak a völgyhöz igazodik, de ívében követi az itt folyó Séd patakot is.

Az 1412. évi oklevél a birtoklások sorrendjét követve írja össze a telkeket és a hozzájuk tartozó határrészeket. A dömösi préposttal kezdi. „Először Péter dömösi prépost részére 30 mansio, 20 lakott és 10 lakatlan, és pedig 3 mansio a keleti soron, a fehérvári örkanonok része mögött a déli végen, 14 mansio ugyancsak a keleti soron az örkanonok része és a Szent Lőrinc vértanú egyháza között, 10 a nyugati soron a sor déli végétől észak felé, s itt 3 mansio a két út között”.¹² A „nyugati soron a két út között” megjelölést a templom utcája és a határban ma is meglévő, párhuzamosan futó út közötti résszel azonosítottuk, az oklevél ugyanis a szántók kapcsán említi a kertek mögött futó utat. A prépost telkei tehát az utca keleti oldalán, a falu déli vége és a templom utcája között sorakoznak, közrevéve a fehérvári örkanonok sessióit, („két telket a keleti soron délről a dömösi prépost része között”),¹³ a nyugati oldalon pedig 3 és 10 telek fekszik a főutca mentén.

A Szent Miklós; társaskáptalan telkei a következők: „A Szent Miklós hitvalló egyházának 10 mansio, és pedig 6 lakott mansio északon a két utca között a Hidegkúth nevű kút közelében, 3 lakott mansio északon, a nyugati soron, a felhalmozott két földjel között, amelyeken Saoul fia Péter, Mihály fia Péter, a harmadikon pedig Márk szabó és fia Sebestyén él; az utolsó lakatlan a Varangh birtok felől az említett Hidegkúthon túl kertjeikkel együtt.”¹⁴ Tehát 6 lakott telek északon, a két utca közti szigeten, a Hidegkút nevű helyhez közel fekszik. Hidegkút, mai nevén Hidegtó az északkeleti mellékutca hajlatának vonalában helyezkedik el.¹⁵ Három telek a főutca nyugati oldalán, egy pedig a keleti mellékutca mentén, a Hidegkúton túl, a mai Várangi rét közelében fekszik, „amely telek délről észak felé nyúlik”,¹⁶ teszi hozzá a forrás a fehérvári káptalan

12 85–86. sor *Borsa I.*: i. m. 29.

13 122. sor *Borsa I.*: i. m. 33.

14 93–95. sor *Borsa I.*: i. m. 30.

15 *Végh József*: Somogy megye földrajzi nevei. Bp. 1974. 203.

16 100. sor *Borsa I.*: i. m. 31.

részeiről írva. Váráng falu a török korban pusztult el, helye Nagycsepely és Kötcese között dülő-nevek, okleveles adatok, valamint terepbejárás alapján meghatározható.

Az okirat ezután a fehérvári prépost és káptalan birtokait sorolja fel: „21 mansio, éspe-dig a nyugati soron Demeter fia Lőrinc mansiójánál kezdődően, ezt is ide számítva, a veszprémi püspök Máté nevű jobbágyának telkéig 6 népes mansio, a keleti soron a Szent Lőrinc egyház mögött kezdve a dömösi prépost részének szomszédságában észak felé 5 mansio (egy üres, a többi lakott), egy népes és egy üres a nyugati soron a Szent Miklós egyház része mellett délről, 8 lakatlan mansio Varangh birtok felől, a Hydegkwtth és a Szent Miklós egyház sersiója mellett, amely telek délről észak felé nyúlik”.¹⁷ A káptalannak 6 telke van a nyugati oldalon a veszprémi püspök és Demeter fia Lőrinc által lakott, de Osztopáni Domokos fiainak ítélt telkek közt, 5 keleten a plébániatemplom mellett és mögött, 2 az északi részen a főutca keleti oldalán, valamint 8 üres telke Hidegkút és Váráng között, tehát az északkeleti részen.

A felosztás Kátai Márton fiának, Mihályénak mondja a következő részeket: „11 telket, éspe-dig 7 lakottat a keleti soron, a Demeter fiának Dénesnek a fehérvári prépost és káptalan jobbágyának telkétől elkezdve észak felé, az útig húzódotkat és négy lakatlant a nyugati soron a hét telkekkel szemben, a plébános telkétől elkezdve észak felé”¹⁸, valamint „3 üres telket, a nyugati soron, északról, a szomszédos útig fekvő más telkei mellett és közelében feküdt”.¹⁹ Tehát a Kátaiaknak 7-7 telkük van a főutca két oldalán, egymással szemben az utcakereszte-ződés alatt.

A fehérvári örkanonok 2 telket birtokol a faluban „amelyeknek egy kapujuk van, a keleti soron, délről a dömösi prépost része között”.²⁰

A lövöldi perjelnek 37 telket ítélték: „22 lakottat és 15 üreset a Szent Miklós egyház két utca között levő telekhelyeinek két oldalán és észak felől e telkekkel szemben”.²¹ Ebben az esetben nem tudjuk pontosan, hogy szám szerint hogyan oszlanak meg a telekcsoportok, ezért a megjelölt területek mérete alapján osztottuk el a telkeket a Szent Miklós társaskáptalan telekhelyeinek két oldalára, a két utca közt az északi részen és ezekkel szemben a falu észak-nyugati részén.

Osztopáni Domokos fiainak: Dénesnek és Györgynek birtokai a következőképpen oszlanak meg. „Osztopáni Domokos fiainak: Dénesnek és Györgynek öt telket, három lakottat és két lakatlant, egyet a két út között, a dömösi prépost jobbágyai között, amelyen Mihály fia Demeter és fia, Lőrinc él, négyet pedig a nyugati soron, ebből kettő a dömösi prépost része mellett északról, az egyikén Péter fia Sebestyén, a másikon Thekének mondott Koos lakik; két üres telket pedig a fehérvári prépost és káptalan része mellett nyugatról”.²² Osztopáni Domokos fiaié volt tehát egy telek a fehérvári káptalan és a dömösi prépost telkei, kettő a prépost részei között, kettő pedig az északi részen, a nyugati soron, a fehérvári káptalan két telkétől délre.

A két Miklós, Nézsai Tamás fia Miklós és Cső András fia Miklós részei a következők: „5 telek részére alkalmas földet a hegy alatt, a Chepelből Kekchere vezető út mellett dél-ről”.²³ A Nagycsepelyről Kötcsére vezető régi út a mai Kötcese felé vezető betonút vagy a templom előtt húzódó mélyút lehetett. A „hegy alatt” megjelölés az utóbbit teszi valószínűbbé, templom mö-

17 98–100. sor *Borsa I.*: i. m. 31.

18 116. sor *Borsa I.*: i. m. 32–33.

19 145. sor *Borsa I.*: i. m. 35.

20 122. sor *Borsa I.*: i. m. 33.

21 125. sor *Borsa I.*: i. m. 33.

22 133–134. sor *Borsa I.*: i. m. 34.

23 137–138. sor *Borsa I.*: i. m. 35.

gött azonban egy hirtelen leszakadó völgy fekszik, így itt a két Miklós telkei csak kissé távolabb az út mentén húzódhattak volna, viszont a haszonvételek kiosztásakor a telkek mellett levő rétről esik szó, aminek csak a mai kötcsei út mellett „jut hely”.

A következő birtokos a veszprémi püspök, akinek két telke van egy kapuval „a plébános telke mellett, délről”.²⁴

Végül Demeter fiának Lőrincnek „egy teleknek alkalmas földet keletről, a Chepelből Kekchere vezető két út között, szemben a két Miklós telkeivel”.²⁵

A falu belterületének elemzése

Az utcahálózat rekonstrukciója nagyrészt az oklevél adatain alapul, ugyanakkor a terepbejárás tapasztalatai is igazolták a főbb utcavonalaknak a maiakkal való megegyezését. Ismerjük a templomnak, a vele szemközt a plébános telkének és a falu közösen használt, Hidegkút (mai nevén Hidegtó) nevű kútjának helyét. A mai alaprajzzal összehasonlítva feltűnik az utcahálózat hasonlósága, az oklevélben a főbb utcák közül csak a falu déli végén levő keresztutcát nem találjuk.

Mivel az oklevél megadja a pusztaság és lakott telkek számát, adataiból képet kaphatunk a telekpusztasodás mértékéről. Előrebocsátandó, hogy a leírásból úgy tűnik, hogy a korábbiaknál több telek került kiosztásra, mert a 127 telekből 6 csak telek részére alkalmas föld, tehát korábban nem lakott telek volt. Ez egyben azt is mutatja, hogy a település északi irányba és kelet felé terjeszkedett. A fennmaradó 121 telek közül 76 lakott (63%) és 45 lakatlan (37%) volt, ami a pusztasodásnak viszonylag magas arányát mutatja.²⁶

Forrásunk a telekméretekre vonatkozó adatokkal is szolgál, hiszen minden telek „31 és fél posztóval mért öl széles”.²⁷ A posztóval mért 61 meghatározásában a szomszédos falu, Teleki 1429. évi határjárása²⁸ segít, amely budai rőfben adja meg a helyi hold szélességét: „decem et septem ulnas Budenses cum media faciens”. A budai rőf, amely közönséges vagy posztórőf néven is ismeretes, 58,4 cm hosszú.²⁹ Ezzel a számítással kapott telekszélesség $31,5 \times 58,4$ cm, azaz 18,4 m. Adatunkat a megrajzolt térképvázlat és az 1:10 000 léptékű térkép összevetésével ellenőrizhetjük. Ha ki tudunk jelölni két olyan pontot, melyek távolsága ma is meghatározható és közöttük a rekonstrukció pontos, megkapjuk a telkek szélességét. Ilyen két pontnak tekinthető a templom és az északkeleti mellékutca torkolata. (1. ábra) A két pont távolsága 240 m és itt 12 telek helyezkedik el. Ez 20 m-es telekszélességet ad ki. Az eredmények (18,4 m és 20 m) különböznek ugyan, de az eltérés nem jelentős, különösen ha figyelembe vesszük, hogy egy-egy ösvény, horog vagy egyéb felszíni jelenség megszakíthatta a telkek sorát. Feltehetően az átlagos telekszélesség a településen 18 és 20 m közt lehetett.

A királyi holdban mért egész telek szélessége 37,7 m. A késő középkorra azonban már a féltelek vált általánossá, amely az egész telek hosszanti megosztásával született. A csepelyi méretek közel állnak ehhez a telekformához.

24 141. sor *Borsa I.*: i. m. 35.

25 143. sor *Borsa I.*: i. m. 35.

26 *Szabó István*: Hanyatló jobbágyság a középkor végén. *Századok* 1938. 10–59.

27 „.... trīginta unius ulnarum cum media pannis constitutarum ...” 86. sor *Borsa I.*: i. m. 29.

28 MOL DL. 10 474. Közli Erdélyi László–Sörös Pongrác: A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Bp. 1902. 649–657. N° 119.

29 *Bogdán István*: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Bp. 1978. 103.

Említésre méltó, hogy a falu déli részének rekonstrukciójában jóval kevesebb a bizonytalanság, mint az északi részen. A telkeknek ez a pontosabb rendje talán a szilárdabb szerkezet, tehát régebbi megtelepedés jele. A korai birtokosok telekcsoportjainak elhelyezkedését vizsgálva, nem rajzolódik ki egyértelmű kép. A tatárjárás előtt már biztosan birtokos volt a faluban a dömösi prépost, a Szent Miklós káptalan és a fehérvári káptalan, akiknek telkeit az oklevél következtesen mansiónak írja, míg a többiekét *sessiónak* nevezi. A déli részen van a dörnösi prépost összesen telke és a fehérvári káptalan 12 lakott és 9 pusztá telkéből 11 lakott mansio. A Szent Miklós káptalan 3 telke, a később tárgyalt határhasználati összefüggések miatt úgyszintén a korai megtelepedés helyére tehető, 7 telke viszont a falu északi részén fekszik, mégpedig ezek közül 6 a két utca között, a kedvezőtlen feltételeket nyújtó, vizenyős területen. Elképzelhető, hogy miután az 1390-es évekre a korábbi birtokosok részei megcsonkultak, hiszen a dömösi prépost nyilván ezért kéri birtokainak pontos kijelölését, a káptalan embere a per során bemutatta II. András 10 *mansióról* szóló, 1215. évi adománylevelét,³⁰ és így jelölték ki számára telkeit a már beépült északi részen.

A falu eredeti (ma: református) Szent Lőrinc vértanúnak dedikált temploma, mely a mai település szélére esik, szintén utalhat a déli településrész koraiságára és, mint láttuk, a terjeszkedés északi, keleti irányba folyt.

A határ rekonstrukciója

A határ rekonstrukcióját három lépésben végeztük el: 1. az oklevélben szereplő minden birtokegységet (p1. 8 hold szántó, 3 kaszányi rét, 2 szőlő) egy adatként kezeltük, és ezek egymáshoz viszonyított helyzetének logikai rendszerét tisztáztuk. 2. feldolgoztuk a forrásban előforduló helyneveket. A dombok, völgyek, erdők, vizek neveit, amennyiben lehetséges, azonosítottuk a ma ismert helynevekkel. Ezek után az azonosított helyek lokalizálása következett, amelyeket recens helynév esetében a mai helyszínnel azonosítottuk, középkori elnevezés esetében az oklevél által megadott térbeli viszonyok, illetve a terepbejárás eredményei alapján lokalizáltuk.³¹ A rekonstrukció utolsó lépése az így ismert különböző helyszínek, művelési áruk, az esetleges növénytakaró térképre vitele volt. (2. ábra)

Csepelyen 1412-ben kiosztott földek:

	Azonosított:	Nem azonosított:	Összesen:
Szántó	1513 hold	89 hold	1602 hold
	387,5 királyi hold		387,5 királyi hold
Rét	69 kaszányi	1 kaszányi	70 kaszányi
	56 királyi hold		56 királyi hold
Szőlő	108 db.	25 db.	135 db.

30 *Szentpétery I.–Borsa I.*: i. m. 177. N° 2756.

31 Az oklevélben előforduló földrajzi nevek (zárójelben az elnevezésnek megfeleltethető mai helynév): Thelek, Halazowapa-völgy (Halászó), Baranreth (Bárány-rét), Kenderatho, Zenthleklewgelge, Nadasd-völgy (Nádasdi-rét), Zabowelgh, Pasmala (Pácsmánd), Ffyzegh-völgy (Fűző-völgy), Tothfew, Hagyothaya, Monyorosd, Iwanzeleyfely, Dongach (Dongak), Ffyzegh-hegy (Fűző-hegy), Cherdhath (Cserhát), Cherdiallya-völgy (Cseródal), Gollyas-völgy (Gólya-völgy), Mezewelgh, Markushorhafely, Byrch, Ordwelgh, Urharazthya, Nagzowelgh (Nacco), Nagzo-hegy (Nacco), Kalandhegy (Kaland-tető), Kezees-hegy (Köső-hegy), Hasallya, Hasmegeallya (Hársajja), Hasmegefely, Benevapaya-völgy, Zygeth, Mochuada-tó. Azonosítatlan helyek: Adamche, Borsonfenev, Dobrache, Feketemege, Fodorzeleyfely, Fothafenev, Gewlche-hegy, Harkalyoldala, Horohzeg, Oldalasnaryhegy, Okomlo, Silreth, Thekenewsarokya, Tekenews-hegy, Thengerde, Utas-hegy, Varasfew, Vemedevapaya, Vercheerdeye, Zegesity, Zelekez, Zenthbenedekmezeye.

A szántóterületek térképre vetítéséhez elsőként a helyi használatos hold (*iugerum usuale*) méreteit kellett megismerni, hiszen az oklevél szerint a megjelölt helyi átlag szerint minden *mansió*hoz 14 hold föld járt.³² Teleki már említett 1429. évi határjáró-oklevele egy helyen közli a hold szélességét: „predium Septer ecclesie Sancti Nicolai confessoris de dicta Alba existente, viginti iugera usualia, quodlibet eorundem in latitudine decem et septem ulnas Budenses cum media faciens”, azaz a fehérvári Szent Miklós hitvalló egyház 20 szokásos holdnyi Septer prédiума, mely 17,5 budai rőf széles. Ez az adat több kérdést vet fel. Először is azt, hogy 1429-ben az ulnát rőf (58,4 cm) vagy öl (3 m) értelemben használja az oklevél.³³ Ha rőföt jelent, akkor egy hold szélessége 10,15 m, ha ölről van szó, akkor a szélesség 53 m. Csepelyen 1436-ban az 1412-ben időlegesen lezárult per felújításakor írják a birtokok megosztásával kapcsolatban, hogy azokat nem közösen királyi mértékkel, hanem csak a környező birtokokon élő telkes jobbágy átlaga szerint mérték ki.³⁴ Valószínűnek tűnik tehát, hogy a szomszéd falu pár évvel későbbi adata alkalmazható erre az esetre is. Nem elképzelhetetlen persze, hogy Telekin 1429-ben a holdak szélességét azért adták meg külön, mert az eltért a megszokottól.

A határ felmérésénél is alkalmazhatjuk azt a módszert, hogy a körülhatárolható és megművelt részen viszonylagos pontossággal meghatározható a holdak száma és a terület nagysága korrelációjának alapján a szokásos hold szélessége. Ilyen a Telek nevű hely a nyugati sor telkei mögött, amelyet délről a dömösi prépost déli telekcsoportja, nyugatról a Nagy út, északról a Szent Miklós káptalan telkei, kelet felől pedig a nyugati sor telkeinek vége határol. Összesen 26 telekszélességnyi, azaz 476 m hosszú terület. (1. ábra)

1412-ben három birtokosnak van itt szántója. A déli részen Osztopáni Domokos fiainak: Dénesnek és Györgynek 13 holdja, tőle északra a fehérvári őrkanonok 6 holdja, végül Kátai Mihály 36 holdja fekszik. Összesen „55 szokásos hold”, ami azt jelenti, hogy egy hold szélessége $476:55=8,7$ m. Ez az eredmény a fent említett adatok nyomán ítélve a budai rőffel mért holdhoz áll legközelebb, de nem azonos azzal. Nem kizárt azonban, hogy az 55 hold szántó nem sorakozott mindenütt egymás mellett. A Kátai Mihálynak a Szent Miklós káptalan szántójáig nyúló részei – talán a káptalanéhoz hasonlóan – nem csak az út vonaláig, hanem a Halászó völgyig terjedtek, és néhány hold szántó egymás mögött feküdt. Ha így van, és a Szent Miklós káptalantól délre fekvő négy telek mögött 8-8 hold szántó feküdt egymás mögött, akkor az eredmény $476:47=10,12$ m, tizednyi pontossággal azonos a 17,5 rőfnyi holdszélességgel. A szokásos hold hosszúságáról nem szólnak a források, de a két út között rendelkezésre álló hely alapján az 1:10 szélesség-hosszúság arány látszik valószínűnek.

A rétek esetében bizonytalanabb a helyzet, mivel az oklevél, egy esettől eltekintve, a telkek után járó egy kaszányi (*falcastrum*) egységet használja. Ez általában megegyezik a használatos helyi holddal, de előfordul, hogy annak a fele.³⁵ Támpontot nyújthat, hogy a fehérvári káptalan 21 mansiójához 20 királyi hold kaszálót osztanak ki. A káptalan részeit a használatos helyi hold helyett, tévesen királyi holdban mérik ki, így feltételezhetjük, hogy eredetileg ez 20 szokásos holdat, azaz 20 kaszányi rétet jelentett. A Csepelyen használt hold szokatlanul kis mérete miatt is értelmetlennek tűnik fél holdnyi kaszálót venni, ezért az egy kaszányi egységet a helyi használatos holddal azonosítottuk.

A szőlőket darabszám szerint sorolja az összeírás, ami általában az adott időben és helyen mindenki által ismert területnagyságot jelöl. Miután a szőlő méreteire még közvetett adatunk sincs, ezeket csak számmal tüntettük fel a térképen.

32 87. sor *Borsa I.*: i. m. 30.

33 *Bogdán I.*: i. m. 107–108.

34 151–152. sor *Borsa I.*: i. m. 36.

35 *Bogdán I.*: i. m. 200.

Az erdő esetében a forrás két alkalommal említi mértékegységet, a fehérvári káptalan 21 telkéhez 40 királyi hold, az Osztopániak 5 sessiójához 8 hold erdőt mértek ki. Úgy tűnik tehát, hogy minden telek után közel 2 holdnyi erdő járt. Mivel ezek az erdődarabok rendszerint egy-egy erdőség leválasztott részei, a rekonstrukcióban csak az erdődarab helyét jeleltük.

A művelt földdarabok helyzetére, a dűlők, parcellák formájára és irányára nézve a korzsból nincsen adatunk, így az egyes határrészekben a birtokdarabok nagyságát, művelését, birtokosát, valamint a birtokrészek egymáshoz való viszonyát tüntetjük föl.

A határrekonstrukció elemzése

A domborzatilag viszonylag tagolt határ szántás alá vett részei zömmel a patak völgyekben található. Megfigyelhető, hogy a rétek a mélyebben fekvő részekben és mindig közvetlenül vízparton vannak; ennek megfelelően kisebb egységekben, de egymáshoz közel fekszenek. A szőlőskertek zöme a dombokon van, feltehetően azok déli oldalán feküdtek, de találunk szőlőt a Fűző-völgyben, a Pasmalán is.

Irtásgazdálkodásra következtethetünk néhány helynév kapcsán. Az oklevélben Nagzovölgyként és Nagzo-hegyként szereplő, mai Nacco név az aszalás irtási technikára utaló „aszó utótagot hordozza magában, eredeti formája Nagyaszó lehetett.³⁶ A határrekonstrukcióval összevetve, a dombon a 15. századra 16 szőlőt telepítettek, az alatta húzódó völgybe pedig a dömösi prépost szántói nyúltak be, feltehetően ezek is már irtás eredményei.

Érdekes megfigyelni a Váli hegy mögötti, mai Irtás nevű hely középkori helyzetét. A 15. században ezt a területet még nem vették művelés alá, feltehetően erdővidék volt. Így ezen a helyen nyomon követhetjük a szántóterület későbbi terjeszkedésének irányát.

A Belényesy Márta által Zala megyében megfigyelt tanorrendszerhez nagyon hasonló művelés egykori nyomait fedezhetjük fel a Telek nevű helyen. A zalai tanorok a kertekhez csatlakozó, rendszerint egyholdas földek, melyek egy belső szántóföldi gyűrűt alkotnak a falu körül. A telkiállományhoz tartoznak ugyan, de többi részétől eltérően egyéni használatban vannak. Az ún. egymezős permanens rendszerben művelik, azaz nem esik nyomáskényszer és rotáció alá. Belényesy az irtásfalvakhoz köti ezt a típust és a kezdeti szűk határ első szántóinak tartja, melyek már korán egyéni használatba mentek át.³⁷ Ezek szerint ezek a települések viszonylag késői, 13. századi eredetűek, aminek azonban ellentmond, hogy ősi falunevék esetében is találkozzunk velük. Nem biztos tehát, hogy a földközösség bomlásának kell tartanunk a jelenséget, hanem olyan belső határnak, mely legelőként is szolgált és mint ilyen folyamatosan trágyázott területté változott, ahol nem volt szükség a pihentetésre.³⁸

A Telek részen a kertek mögött folytatólag fekszenek a szántóföldek, melyek művelésére egy 1339. évi oklevél szolgál támponttal. (3. ábra) Ekkor ugyanis Csepeli Kristóf fia Jakab eladta telekhelyét Györk fia Imrének, amelytől északra, a későbbi Telek nevű helyen Jakab *terra fimatáját* említik.³⁹ A *terra fimata* és az ebből kialakult Telek név is feltöltött, trágyázott

36 Takács István: Irtásgazdálkodásunk emlékei. Bp. 1980. 135–145. és Pais Dezső: Az aszó elhomályosult összetételei. Magyar Nyelv 1912. 391–401.

37 Belényesy Márta: Kerített település i. m. 117–138.; Uő: A permanens egymezős földhasználat és a két- és háromnyomásos rendszer kialakulása Magyarországon a középkorban. Ethnographia 1960. 81–105.

38 Major Jenő: i. m. 3–16.

39 62–64. sor Borsá I.: i. m. 27.

földet, tehát valószínűleg egy belső legelőként is használt szántóterületet jelent.⁴⁰ A „telek” elnevezésű helyek ugyanakkor gyakran elkülönített, magántulajdon jellegű, de legalábbis egyéni használatú földekre utalnak. Csepelyen a személyneves összetételű elnevezés jelezheti, hogy ezek a tanorokéhoz hasonló jogállású földek voltak. Nem lehet kizárni azonban azt a lehetőséget sem, hogy a 15. századra a terület már csak nevében őrizte az egykori határhasználati forma emlékét, és ekkorra már beolvadt a közös határba.

Ugyanitt, a Telek északi végében, a Szent Miklós káptalan három telke mögött levő szántók egy másik határhasználati rendszer formai jellemzőit mutatják. A telkek mögött 29 hold szántó fekszik a Halászó-völgyig és a Halászó-völgyben 13 hold földje van a káptalannak. (1. ábra) A három telek folytatásában tehát 42 hold, azaz 3x14 hold szántó fekszik és tudjuk, hogy minden telekhez 14 hold föld tartozik. Ez a forma, ahol a tartozék közvetlenül a beltelek mögött, annak folytatásaként húzódik, az ún. erdőtelkes, írtásfalvakra jellemző.

Az oklevélben utalást találunk a közösség által szabályozott határhasználati rendszer létezésére is. A fehérvári káptalan részei kapcsán értesülünk arról, hogy a káptalan szántóit nem tudták egy határral egybefogni, mivel azok a szomszédos birtokokkal elegyesen (*mixtim*) feküdtek.⁴¹ A „mixtim” kifejezést gyakran kötik az évenkénti nyilasosztáson alapuló földközösséghez. Mivel egyéb adatunk nincs a csepelyi földek felosztásának rendszerére vonatkozóan, nem világos, hogy a mixtim szó egy működő, időszakonkénti újraosztásos földközösségre utal vagy az utolsó, megszilárdult kiosztás rendszerét mutatja.

Úgy tűnik, hogy a művelés intenzitása szerint a határt két zónára oszthatjuk. Egy belső gyűrűt alkotnak a telkek mögött közvetlenül fekvő földek. Ezen a szántónak és legelőnek egyaránt használt területen két különböző határhasználati mód együttélése figyelhető meg. Ugyanakkor a belterületől távolabb eső szántók, egy a közösség által valamilyen formában szabályozott művelésű, külső gyűrűt jelentenek.

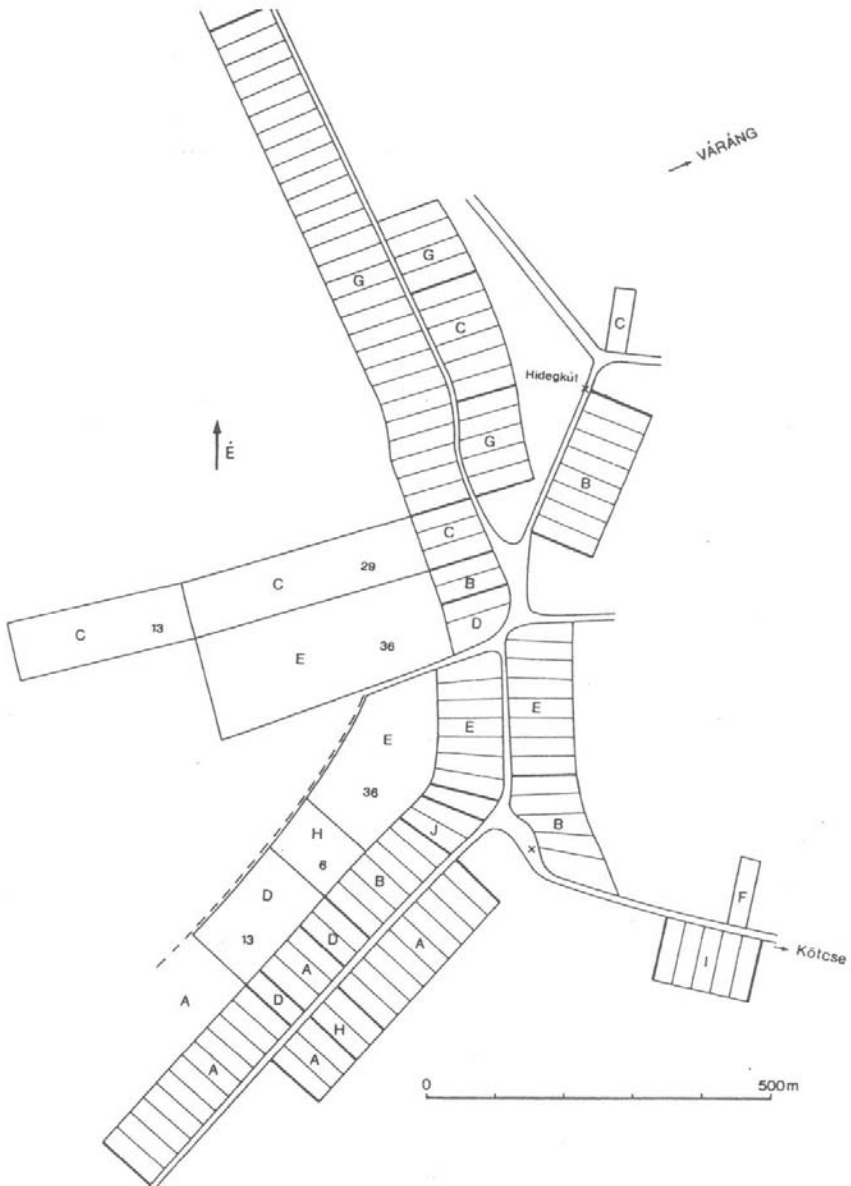
Többféle határhasználati rendszer elemeinek együttélése utalhat egy korábban végbe ment határhasználati váltásra, ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy egy településen belül, egy időben jelen lehet többféle művelési típus. Láttuk, hogy Csepely szántóterületét írtásokkal növelte, mégsem mondható „klasszikus” írtásfalunak, noha az erdőtelkes írtásfalvak művelésének egyes elemei is jelen vannak határhasználati rendszerében.

Az elvégzett rekonstrukcióra és a belőle levont következtetésekre, egy hazai viszonylatban ritka, igen részletes és átfogó birtokmegosztó oklevél adott lehetőséget. Annak ellenére, hogy ilyen kivételes adottságú források aligha állnak majd rendelkezésre hasonló rekonstrukciós vizsgálatok elvégzésénél, úgy véljük, a határjáró és birtokmegosztó oklevelek sok lehetőséget rejtenek magukban a további kutatások számára.

40 A telek és terra fimata kifejezések jelentéséről és használatáról részletesen l. *Belényesy Márta*: Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez (A „telek” és a magyar tanya középkori gyökerei.) Bp. 1948.; *Földes László*: A telek „földterület” jelentéstörténete. Magyar Nyelv 1971. 418–431.; *Laszlovszky J.*: Einzelhofsiedlungen in der Arpadenzeit. (Arpadenzeitliche Siedlung auf der Mark von Kengyel.) Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 1986. 227–255.

41 „... ipsam autem terram trium aratorum et triginta iugerum pro eo, quia terre possessionum circumiacentium in pluribus locis mixtim adiacerent, sub una metarum distinctione includere non valuissent ...” 105–106. sor *Borsa I.*: i. m. 31–32.

1. ábra

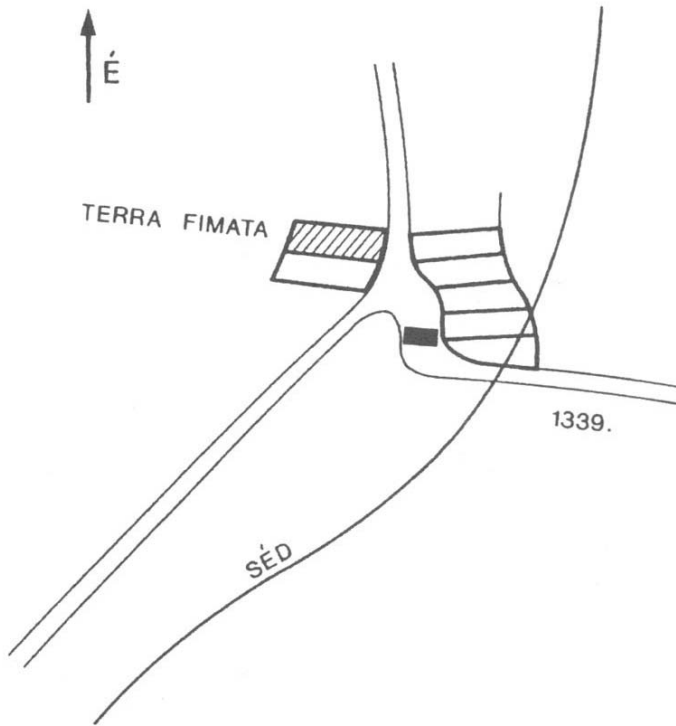
1. ábra: Csepely belterülete 1412-ben. A = Dömös prépost; B = Fehérvári káptalan; C = Fehérvári Szent Miklós társas káptalan; D = Osztopáni család; E = Kátai család; F = Demeter fia Lőrinc; G = Lövöldi perjel; H = Fehérvári őrkanonok; I = Nézsai Miklós és Cső Miklós; J = Veszprémi püspök

2. ábra

2. ábra: Csepely határa 1412-ben. A = Dömösi prépost; B = Fehérvári káptalan; C = Fehérvári Szent Miklós társas káptalan; D = Osztopáni család; E = Kátai család; F = Demeter fia Lőrinc; G = Lövöldi perjel; H = Fehérvári örkanonok; I = Nézsai Miklós és Cső Miklós; J = Veszprémi püspök

3. ábra

3. ábra: Rekonstrukció az 1339. évi oklevél alapján.

CSILLA ZATYKÓ

IMAGE OF A 15TH CENTURY VILLAGE FROM COUNTY SOMOGY

The author introduces the reconstruction of a fifteenth century village achieved on the basis of evidence drawn from its division charter of 1412 and observations taken in the landscape.

In the case of the village of Csepely (county of Somogy), we have the chance to reconstruct the plot system and field allocation of a medieval village, since the division charter provides detailed data about the positions of different plots, arable lands, meadows, vines and woodlands and gives the spatial relations between them. In addition, field names mentioned in the document still in use help to identify some areas of the fifteenth century settlement.

Regarding the reconstruction of the inner area, the analysis of the division charter, which distinguish between inhabited and deserted plots, provides concrete indications about the proportion of deserted plots (37%). The document also helps to determine the size of plots, which were approximately 18–20 meters wide.

The second stage of the reconstruction involves mapping fields with their cultivation and vegetation. For mapping arable lands, it is essential to determine the size of the so-called *iugerum usuale*, since the charter contains that every plot has 14 iugerum arable land defined by means of average measurement of bondsmen living in neighbouring villages. The width of *iugerum usuale* applied in the neighbouring village, Teleki in 1429 can be determined on the basis of data from its perambulation document. In addition, in area of Telek the size of the unit of measurement can be established on the basis of the area of completely cultivated territory and the amount of local iugerum within it. The analysis shows 10.2 m as the width of *iugerum usuale*.

During the reconstruction and the analysis of the fields, features of different types of land usage were distinguished within the fifteenth century Csepely. Some field names demonstrate techniques of deforestation, while type of land usage similar to the tanor-system, established by Márta Belényesy, can be observed as well. The document from 1339 may cast some light on the nature of intensive cultivation in the place called Telek, since it names the area *terra fimata*. The position of the fields north of Telek indicates the presence of a special type of field system often occurring in villages founded by deforestation, the so-called *Waldhufendorf* type. The division charter provides data pertaining to the presence of a common field system in Csepely, mentioning the term *mixtim* regarding arable lands.